

М. П. Олійник,

*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародної комунікації та політології
Хмельницького національного університету*

УКРАЇНСЬКЕ СІМЕЙНЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО (НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

В статті проаналізовано засади створення та функціонування парубоцьких громад. Розглянуто особливості укладання шлюбу за звичаєвим правом. З'ясовано значення дорадчого голосу до «шостого коліна» при цьому. Показано особливості відносин між нареченими, ставлення до подарунків у випадку розриву заручин. Підкреслено роль весілля та майнові відносини молодят з батьками.

Ключові слова: *звичаєве право, парубоцька громада, наречені, батьки.*

Повномасштабна війна російської федерації проти України закономірно призвела до зростання інтересу до історичної спадщини українського народу, його звичаїв і традицій. Оскільки ж одним з основних його інститутів споконвіку була сім'я, то природним є звернення до традиційних поглядів на неї. Проте цьому перешкоджають значні чужорідні нашарування, зумовлені як урбанізацією так і політикою радянської влади на викорінення історичної пам'яті народу. Як наслідок – мало яка сім'я в сучасній Україні може розповісти про своїх прадідів, не кажучи вже про більш давніх предків. Проте, на глибоке переконання автора, без знання свого коріння дуже важко здолати синдром «малоросійства» та «хохляцтва» які століттями насаджувалися українцям, усвідомити себе повноправним нащадком «славних прадідів великих», громадянином незалежної держави.

За століття існування в українського етносу виробилось оригінальне звичаєве сімейне право. Останнім періодом, коли воно мало змогу проявитись повною мірою, було ХІХ століття. Особливо це стосується Правобережної України, приєднаної до Російської імперії лише в кінці ХVІІІ ст. і де, в силу цього, процес

інкорпорації до загальноросійської правничої системи, як аргументовано довів професор Анатолій Філінюк [10]. розтягнувся практично до середини XIX ст. Це дозволило на довший час зберегти традиційні погляди на шлюб і сім'ю. Саме тому цей період і визначив хронологічні рамки цієї статті.

Вибір джерельної бази – робіт, опублікованих в XIX – на початку XX століття, зумовлений тим, що їх автори вивчали реально діючі норми або норми, які ще були в пам'яті очевидців, чи добре збереглися в земських архівах. В подальший період ці можливості в значній мірі, через об'єктивні причини, були втрачені. Лише з відновленням незалежної української держави науковий інтерес до вивчення зазначеної проблеми поступово зростає. Свідченням чого є поява низки публікацій, серед яких виділяються ґрунтовні статті Наталії Жмуд [4], В'ячеслава Іванова та Віталіни Озель [2]. Проте фундаментальна узагальнююча робота ще чекає свого автора.

Традиційно українська родина надавала та надає великого значення підготовці дітей до дорослого життя. При цьому важливе місце відводилось парубоцьким громадам (товариствам). До них, за згодою батьків, приймалися «кашоїди» – хлопці 15–17 років і дівчата 15–16 літ які не мали «лихої слави» або прийшли старші парубки [5, с. 9-11]. На вступ до громади потрібно було виставити могорич – хлопець купував громаді «квартиру горілки» та платив до громадської каси четвертак. Дівчина ж лише сплачувала «копу» (пів четвертака) [11, с.29]. На Поділлі, зазвичай, грошового внеску не було. Проте відмова частувати громаду горілкою каралась побиттям відмовника [5, с. 11].

Для батьків син-парубок був предметом гордощів. Тому батько сам споряджав сина на перший вихід до парубків, напучуючи його словами: «йди сину, пора парубкувати». Характерно, що якщо старший син довго не одружувався, а молодший вже досяг парубоцького віку, то батько підганяв старшого, щоб звільнив у громаді місце молодшому [12, с. 112].

За описом Олекси Воропая, процедура прийняття до парубоцької громади звалась «коронуванням» і полягала в тому, що «кандидат у парубки з'являвся на збори громади, «відважував»

кожному членові низький поклін і давав обіцянку: «горілку п'ють, до дівчат ходить і всіх добрих парубочих звичаїв дотримуватись!» Громада підхоплювала свого нового члена на руки і кілька разів підкидала вгору...» [1, с. 38]. До дівочої громади приймали без особливих ритуалів, але з умовою, що кандидатка вже вміє шити, прясти та вишивати, щоб було чим зайнятись на вечорницях [1, с. 39].

Членство в громаді звільняло хлопця від дрібної хатньої роботи, з нам починали радитись як з дорослим. В громадських справах парубок ставав представником родини і, за потреби, заступав батька [5, с. 9–10; 12, с. 112]. В багатьох регіонах України члени парубоцьких громад навіть мали особливий одяг. Зокрема, на Київщині – чорну свитку, кирею з відлогою у вигляді бурки, зелений пояс, добрі чоботи [12, с. 113]. Крім того, вони могли запускати вуса й ходити на вечорниці [1, с. 39].

За традицією громаду очолював отаман. Його обирали з числа одружених молодих чоловіків, із заможної родини. Це мало слугувати запорукою того, що він є людиною поміркованою, а тому громадських грошей не проп'є, а якщо і розтратить – то віддасть свої [11, с. 29]. Однак на Поділлі отамана обирали з числа заможних парубків [5, с. 13]. Отаман мав досить широкі обов'язки: збирав внески до громадської каси, робив витрати згідно ухвали громади, організовував колядування на Різдво та вирізання хреста на Водохреща, піклувався прикрашанням церкви на свята та похоронами, впорядкуванням самотніх гробків, допомагав парубкам та дівчатам влаштуватись на роботу тощо. Разом з тим він мав певні судові функції – розглядав скарги і суперечки, карав заводіїв бійок [5, с. 13; 11, с. 19].

В цілому ж, членство в парубоцькій громаді було школою самостійності. Парубок чи дівчина з допомогою громади вчилися проявляти ініціативу та відповідальність. Крім того, членство в громаді переводило парубка в нову якість – віднині він ставав не лише кандидатом на одруження, а й отримував право вільно обирати наречену. Не членам громади це робили батьки [12, с. 115].

До самого одруження ставлення було надзвичайно відповідальним. Характерно, що за народними звичаями в шлюбного

віку визначилась не лише нижня межа, а й на відміну від сучасного сімейно-шлюбного законодавства, верхня. Для чоловіків шлюбний вік встановлювався з 18 до 70 років, а для жінок – від 16 до 60, причому одруження після п'ятдесяти років вважалося гріхом і допускатись лише між вдівцями. Найоптимальнішим традиційно називали співвідношення, за яким наречений був на два роки старшим нареченої. Якщо ж вона була старшою від нього на шість-десять років то з молодого кепкували, що він погано вибирав наречену, хоч і відзначалась міцність таких шлюбів. І навпаки, якщо чоловіку було сорок років, а дружині лише двадцять, то такі шлюби вважались нещасними. Зазначимо, що оптимальним шлюбним віком для дівчини вважалося шістнадцятиліття. Дівчина ж у двадцять років вже була старою дівкою [8, с. 1] або, як її ще називали в деяких регіонах України, «перестарком».

Прямим відгомонам ранньослов'янського табу на кровно – родинні шлюби була норма звичаєвого права за якою заборонялись шлюби родичів до шостого «коліна» родства. До першого ступеню належали рідні брати і сестри, до другого – діти рідних братів і сестер зі своїми дядьками й тітками, до третього – двоюрідні брати і сестри, до четвертого – їх діти, п'ятого – діти осіб віднесених до другого ступеня і нарешті, до шостого – куми. Хрещені батько й мати вважались духовними родичами, а тому не могли одружуватись з похресниками. Оскільки такі шлюби вважались нещасливими, то порушення заборони було вкрай рідким явищем. Такі заборони не поширювались на вихованців, тобто дітей, прийнятих у сім'ю лише на виховання, але без усиновлення. Вони могли одружуватись між собою. Не поширювались зазначені норми і на однофамільців [8, с. 1].

Як вище було сказано, парубки та дівчата, ставши членом громади, самі обирали собі наречених. В період, який передував офіційному сватанню, вони мали підготувати батьків до думки, що саме ця особа є найкращою кандидатурою на їх руку і серце. При цьому мали всіляко підкреслюватись переваги свого обранця перед іншими. Народні традиції вимагали, щоб розпочавши зустрічатись, хлопець і дівчина укладали між собою словесний

договір, в якому зобов'язувались не ображати один одного [9, с. 290].

Детально регламентувались майнові відносини під час залицяння та після сватання. Вважалося, що все подароване хлопцем дівчині «до брання рушників» – намисто, перстні, стрічки тощо у випадку розриву подальших відносин не вважались втраченими і не підлягали ні поверненню ні відшкодуванню. Набагато жорсткіше звичай оцінював відмову від одруження після подачі рушників, тобто згоди вийти заміж. Вона трактувалась як образа, тому сторона, яка відмовлялась повинна була нести «витрати і безчестя» [9, с. 290–291]. Матеріальні претензії виникали з моменту, коли наречена пов'яже рушники. У випадку, коли інший парубок «відіб'є» наречену після сватання, його притягали до громадського суду. Характерно, що дівчина на нього не запрошувалась, крім випадків, коли наречений відмовлявся одружуватись, а вона вже була вагітна, або в них уже народилась дитина. Суд про безчестя вершили літні, найавторитетніші в селі люди. Винного парубка, як правило присуджували до грошової компенсації «за моральні збитки» [9, с. 291]. Такого суду гульвіси боялись понад усе, а тому, як правило, укладали шлюб [8, с. 2].

Згідно традицій, наречені повинні були отримати згоду на шлюб і благословення батьків, а також і благословення хрещених батька й матері. Сироти отримували лише благословення від дядька та тітки, а також хрещених [8, с. 2; 11, с. 9]. Шлюби, укладені без цього, були винятком. Так само аномальним було силування до шлюбу з нелюбом [11, с. 10].

Необхідно звернути увагу на те, що українське звичаєве сімейне право передбачало укладання шлюбних договорів, тоді як нормою об'єктивного права вони стали лише з 1992 року, коли Верховна Рада України внесла до Кодексу про шлюб і сім'ю статтю 27.1, яка зробила можливим укладання шлюбного контракту. Правда, на відміну від нашого часу, коли договори укладаються в нотаріальній формі, наші предки вчиняли усні договори, причому домовлялись між собою батьки. Такі договори передбачали вноормування питань організації весілля, розмірів приданого, порядку вручення подарунків рідним на-

речених. Традиційно вони дарувались на весіллі, а, якщо одна сторона не мала на них грошей, то мала попередити про це за тиждень. Також нормою було святкування весілля коштом молодого. Характерно, що батьки вручали свої подарунки молодим не відразу на весіллі, а через один – два тижні по тому, переконавшись у вірному виборі своїх дітей. Дарували, як правило, землю, свиней, корову, телицю та інші речі. Придане ж оголошувалось на самому весіллі. Воно починало готуватися з першого року життя дівчини. Придане складалось з двох частин: «скрині», до якої входили полотно, хустки, рушники, скатерки, ліжники, подушки (їх наречена починала робити з десяти років), та «худоби» – корсетів, спідниць, чобіт, свити. Виготовляти придане нареченій допомагали мати та подруги, а гроші давав батько. Принагідно потрібно зазначити, що придане і подарунки, отримувані в першому шлюбі ставали спільною власністю чоловіка й дружини, а в другому – залишались в особистій власності того, кому їх подарували [8, с. 2; 11, с. 12-13; 9, с. 292].

Важливо звернути увагу на те, що шлюбні договори у випадках, коли наречена була вже не першої молодості та походила з багатой родини, потребували, щоб при їх укладанні крім самих батьків молодих, були присутні свідки [8, с. 2; 11, с. 13].

Велике значення мало саме весілля. Так, за свідченнями П. Чубинського якщо молоді обвінчуються й до весілля молодий помре, то молода залишається дівчиною, а не вдовою [11, с. 11]. Про високий статус цього обряду свідчить і те, що молодим дозволялось жити разом лише після весілля, а не шлюбу. Тим більше, що не рідко весілля справляли через два – три тижні після вінця. Винятки дозволялись лише для бідної сироти – за умови, що наречений був багатим [3, с. 232].

Традиції передбачали, що після весілля молода мала перейти до двору чоловіка, причому його батьки підкреслювали, що її «взяли до себе за дочку», а не невістку. У випадках, коли наречена була єдиною дитиною, чи навпаки – наречений був з багатодітної незаможної сім'ї, чи за інших обставин, як виняток, чоловік переходив жити до дружини й отримував молопривабливий статус приймака [3, с. 233-240].

Після одруження сини мали право вимагати від батька виділити їх в окреме господарство. Головною умовою виділення була згода батька. Крім шлюбу дітей підставами для виділення окремого господарства були: народження в них дітей; обіцянка, дана при одруженні, виділити молодим землю; коли марнотратство чи пияцтво батьків загрожує втратою майна. Природно, що в останньому випадку дозволу батьків не питали. В дружніх сім'ях при розподілі спільними зусиллями будували молодим хату, а клуня залишалась спільною. За відсутності суперечок молоді продовжували жити з батьками лише з економічних причин [6, с. 126-128; 7, с. 154-157; 11, с. С. 8].

Згідно традицій чоловік був главою сім'ї, проте всі важливі рішення він приймав, як правило, лише після обговорення з дружиною. Він був господарем зовнішнього, «надвірного» господарства. На ньому «лежало» землеробство. Дружина ж господарювала в хаті. Разом з тим вона доглядала худобу, хазяйнувала на городі, обробляла льон та коноплі, виготовляла одяг і прикраси й звісно ж – виховувала дітей [8, с. 3-4; 11, с. 3, 5-8].

Звичаєве право також унормовувало поведінку подружжя у випадку перелюбу чоловіка чи дружини. Вимагалось, щоби спочатку розпусників пробували перевиховати їх суджені. Якщо ж їм це не вдавалось, то залучалась рідня та знайомі. Коли й такі заходи впливу не давали результатів, то гульвісу виганяли з дому. Вигнанцеві не мали права надати притулку не лише родичі та знайомі, а й навіть батьки. Це ж саме стосувалось п'яниць та ледарів. Причому, вигнанцеві нічого не давали з майна, навіть якщо воно було в його власності до шлюбу [8, с. 5-6].

Всі зазначені вище норми звичаєвого права сприяли тому, що в переважній більшості випадків українська сім'я була міцною та дружньою, чому може слугувати підтвердженням відсутність в українському звичаєвому праві інституту розлучення. Тому такими резонансними ставали будь які відхилення від норми. Але саме ці аномалії, описані в художній літературі, створюють викривлену картину української сім'ї в минулому.

Список використаних джерел і літератури:

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Київ: Оберіг, 1993. 590 с.
2. Іванов В., Озель В. Укладення шлюбу за українським звичаєвим правом. *Персонал*. 2007. № 5. URL: <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=500>
3. Єзерський Є. М. Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом) / Праці комісії для виучування звичаєвого права України. За ред. проф. А. Е. Кристеля. Київ, 1928. Вип. 2. С. 231-270
4. Жмуд Н. В. Традиції молодіжних громад на поділлі: етнопедagogічний аспект (поч. ХХ - 60- і роки ХХ ст.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. ХІІ. Сер. Історія. 2007. С. 189-194.
5. Камінський В. Нариси звичаєвого права України. Київ, 1928. 43 с.
6. Камінський В. Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі. (До питання про спробу кодифікації звичаєвого права на Україні). / Праці комісії для виучування звичаєвого права України. За ред. проф. А. Е. Кристеля. Вип. 2 – К., 1928- С.126 – 128;
7. Камінський В. розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. / Там само. С.154 – 157;
8. Народные юридические обычаи, существующие во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии / Этнографические сведения о Подольской губернии. Вип.1-й.- Каменец-Подольский, 1869. 54 с.
9. Стрижевский И. Свадьба в деревне // Киевская старина. Т. L II. Киев, 1896. С. 289-308.
10. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Камянець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
11. Чубинський П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. - Архангельск, б.г. 37 с.
12. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. Т.LV. Киев, 1896. С. 110-128